

ΟΥΪΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ

Μελέτες χαριστήριες

ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΚΟΥΛΑ ΚΑΣΙΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

© Copyright 2011

Εκδόσεις Gutenberg

Μ. Θανοπούλου - Μ. Πετμεζίδου - Μ. Στρατηγάκη

ISBN 978-960-01-1500-0

ΟΨΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ

ΟΥΪΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ

Μελέτες χαριστήριες
ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΚΟΥΛΑ ΚΑΣΙΜΑΤΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Θανοπούλου
Μαρία Πετμεζίδου
Μαρία Στρατηγάκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
<i>Μαρία Στρατηγάκη</i> Το δημόσιο πρόσωπο της Κούλας Κασσιμάτη στο Πανεπιστήμιο. Μια μαρτυρία	17
<i>Μαρία Θανοπούλου</i> Η ερευνητική τροχιά της Κούλας Κασσιμάτη. Αναγνώσεις και αντικατοπτρισμοί	27
<i>Μαρία Πετμεζίδου</i> Η συμβολή της Κούλας Κασσιμάτη στη μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας	62

ΕΝΟΤΗΤΑ Α'

Γνώση και Κοινωνικές Επιστήμες

<i>Μαρία Ν. Αντωνοπούλου</i> Η κοινωνική σημασία της γνώσης και της επιστήμης στον Μαξ Βέμπερ	81
<i>Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού</i> Κοινωνική Ανθρωπολογία και ελληνικό πανεπιστήμιο: τροχιές, διλήμματα, προοπτικές	94
<i>Μαρία Σακαλάκη</i> Η αξιολόγηση στην κοινή, καθημερινή σκέψη: Αναπαρασ- σεις και αξιολογήσεις της πληροφορίας από μη ειδικούς . .	116

Χρίστος Παπαθεοδώρου

- Η αξιολόγηση των πανεπιστημίων και των πανεπιστημιακών: Όταν η απάντηση προηγείται του ερωτήματος . . . 128

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄

*Κοινωνική δυναμική και ανάπτυξη**Καίτη Αρώνη-Τσίχλη*

- Σταφιδικό ζήτημα και αγροτικές κινητοποιήσεις στην Πελοπόννησο: ταξική, αταξική ή διαταξική κρίση; (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα) 155

Σμαράγδα Ζαγκότση - Πάρις Τσάρτας

- Κοινωνική κινητικότητα και τουρισμός: Διεθνείς και ελληνικές εμπειρίες 189

Γρηγόρης Ι. Τσάλτας

- Οι κοινωνικές διαστάσεις της αειφόρου ανάπτυξης 210

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ΄

*Εισοδηματικές ανισότητες, εργασία και κοινωνική πολιτική**Γιάννης Ν. Υφαντόπουλος*

- Εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη . . 233

Μαρία Καραμεσίνη

- Εισοδηματική προστασία των ανέργων στην Ελλάδα: Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες προκλήσεις 265

Αντιγόνη Λυμπεράκη

- Κοινωνικά προαπαιτούμενα της οικονομικής απελευθέρωσης: μετανάστριες, φροντίδα και εργασία γυναικών στην Ελλάδα 287

Δημήτρης Βενιέρης

- Κοινωνική πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα στον Νέο Αιώνα: «Έξοδος κινδύνου» 318

<i>Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος</i>	
Συμμετοχικότητα και ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Ο ρόλος των ΜΚΟ στην ανοικτή μέθοδο συντονισμού (ΑΜΣ) στον τομέα της ενσωμάτωσης: Η περίπτωση της Ελλάδας	340
<i>Χριστόφορος Σκαμνάκης</i>	
Η κοινωνική πολιτική από την αυτοδιοίκηση. Μεταξύ διεύρυνσης και διάσπασης της κοινωνικής προστασίας; Μια αναφορά στην ελληνική περίπτωση	357
ΕΝΟΤΗΤΑ Δ'	
<i>Μετανάστευση και μειονοτικά θέματα</i>	
<i>Νίκος Κοκοσαλάκης</i>	
Θρησκεία, μετανάστευση και πλουραλιστική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα	379
<i>Αννα Τριανταφυλλίδου - Ρουμπίνη Γρώπα</i>	
Πολιτογράφηση και συμμετοχή στη δημόσια ζωή: Μια πρώτη ευρωπαϊκή διερεύνηση της συμμετοχής των πολιτογραφημένων μεταναστών στα κοινά	400
<i>Ιορδάνης Ψημμένος</i>	
Κοινωνιολογία και μετανάστευση	430
<i>Μαρία Βεργέτη</i>	
Η κοινωνία της Θράκης στον 20ό αιώνα	450
ΕΝΟΤΗΤΑ Ε'	
<i>Λοιπά θέματα</i>	
<i>Λουκία Μ. Μουσούρου</i>	
Ένας κόμης αναიდής	475
<i>Χρύσα Μαλτέζου</i>	
Τόποι γερακιών (luoghi di falconi) στα Κύθηρα (15ος-16ος αι.)	493

Γιώργος Κεντρωτής

Η γλώσσα και η γνώση στην κοινωνία. Στοιχειώδης
μαρξιστική προσέγγιση 507

Βιογραφικό σημείωμα της Κούλας Κασσιμάτη 545

Μαρία Βεργέτη*

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΣΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

Από την ενσωμάτωση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Η ΚΥΡΙΟΤΕΡΗ ΣΥΝΕΠΕΙΑ της Μικρασιατικής Καταστροφής υπήρξε η συρρίκνωση του ελληνικού έθνους μέσα στα όρια του ελληνικού εθνικού κράτους. Η συρρίκνωση αυτή επισημοποιήθηκε με την υπογραφή στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου 1923 της ελληνοτουρκικής σύμβασης περί υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών. Στη σύμβαση αυτή ως βασικό κριτήριο ανταλλαξιμότητας ορίστηκε η θρησκεία και όχι η γλώσσα. Έτσι, ως ανταλλάξιμοι πληθυσμοί ορίστηκαν οι Έλληνες ορθόδοξου θρησκευάματος κάτοικοι της Τουρκίας, εκτός των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης και των νησιών Ίμβρου και Τενέδου, και οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας, εκτός από τους κατοίκους της Δυτικής Θράκης. Με τη σύμβαση αυτή καθιερώθηκε επίσης η αρχή της πληθυσμιακής ισορροπίας μεταξύ των δύο μη ανταλλαξιμών μειονοτήτων. Επειδή το 1924 οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης ήταν 279.788¹ για να τηρηθεί η αρχή της αριθμητικής ισορροπίας αφενός συμπεριελήφθησαν στην ανταλλαγή διάφορες κατηγορίες των Ελλήνων της πόλης, αφετέρου επετράπη σε μουσουλμάνους που είχαν εγκαταλείψει τη Δυτική Θράκη κατά την περίοδο 1913-1923 να επιστρέψουν στην

* Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

1. Αλεξανδρής, Α. (1988), «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1954», στο Α. Αλεξανδρής κ.ά., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα: Γνώση, σ. 38.

περιοχή, με αποτέλεσμα ο αριθμός τους που το 1920 ήταν 86.793 να αυξηθεί το 1923 σε 106.000². Σύμφωνα με τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής των Πληθυσμών, η οποία εξέδωσε τα πιστοποιητικά εγκατάστασης, το 1923 μη ανταλλάξιμη ιδιότητα είχαν οι εξής ομάδες: α) 73.000 Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης πρώην οθωμανοί υπήκοοι, β) 30.000 Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης με ελληνική υπηκοότητα, οι οποίοι έλαβαν άδειες παραμονής, γ) 7.000 και 1.200 Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου αντίστοιχα και δ) 106.000 μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης.³

Με την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάννης η Ελλάδα έγινε ένα από τα ομοιογενέστερα εθνικά κράτη της Ευρώπης. Το ποσοστό του πληθυσμού που δεν είχε ελληνορθόδοξη ταυτότητα ανερχόταν σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928 μόνο στο 6,17%⁴. Ωστόσο, οι αναλογίες αυτές δεν ισχύουν στη Θράκη, αφού, παρά την αριθμητική υπεροχή των Ελλήνων, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι αποτελούσαν το 35% περίπου του συνολικού πληθυσμού της περιοχής. Σε ό,τι αφορά τώρα το σύνολο του πληθυσμού, αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών, η Θράκη είχε το 1920 209.443 κατοίκους, ενώ το 1928 303.879, δηλαδή παρουσίασε αύξηση της τάξης του 50% περίπου.

Μετά από την εγκατάσταση των προσφύγων στους Έλληνες συμπεριλαμβάνονταν οι παλιοί κάτοικοι, που δεν είχαν μετακινηθεί τα προηγούμενα χρόνια, οι Δυτικοθρακιώτες πρόσφυγες που παλιννόστησαν, οι Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη, που αποτελούσαν την πλειονότητα των προσφύγων, και οι πρόσφυγες από τον Πόντο, τον Καύκασο και τη Μικρά Ασία (Καππαδόκες, Κιζαριώτες κ.ά.).

Εκτός από τους Έλληνες, στο χριστιανικό πληθυσμό εντάσσονταν οι ντόπιοι χριστιανοί Αθίγγανοι και οι Αρμένιοι, ντόπιοι και

2. Ο.π., σσ. 38-39.

3. Ο.π., σ. 39.

4. Σβολόπουλος, Κ. (1994), «Η Δυτική Θράκη στον κορμό της ελληνικής επικράτειας», στο Α. Αβραμέα κ.ά., *Θράκη*, Γενική Γραμματεία Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, σσ. 268-269.

πρόσφυγες. Υπάρχουν περιπτώσεις ορθοδόξων Αθιγγάνων της Θράκης, που προήλθαν από τους ανταλλάξιμους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, όπως οι ορθόδοξοι Αθίγγανοι του Αράτου Ροδόπης, οι οποίοι προέρχονται από τους ανταλλάξιμους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Μακράς Γέφυρας και άλλων περιοχών της Ανατολικής Θράκης.⁵ Μικρές ήταν οι κοινότητες των καθολικών και των διαμαρτυρομένων. Τη δεκαετία του 1920 οι Αρμένιοι ήταν περίπου 5.800 άτομα. Η αρμενική παροικία στην Αλεξανδρούπολη δημιουργήθηκε γύρω στο 1880. Μετά το 1922 ο αριθμός των Αρμενίων στην πόλη ανήλθε στους 1.800. Η αρμενική κοινότητα της Κομοτηνής δημιουργήθηκε γύρω στο 1800 από Αρμένιους εμπόρους που ήρθαν από την Αδριανούπολη και την Οδησό. Το 1922 προστέθηκαν σ' αυτούς οι πρόσφυγες. Το 1924 η αρμενική κοινότητα της Κομοτηνής είχε 1.022 άτομα. Το 1948 εγκαταστάθηκαν στη Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας 280 άτομα. Σήμερα η αρμενική παροικία της Κομοτηνής αριθμεί 130 άτομα. Η αρμενική παροικία της Ξάνθης δημιουργήθηκε το 1880 από Αρμένιους που κατέφυγαν εκεί λόγω των διωγμών επί Αμπντούλ Χαμίτ. Τη δεκαετία του 1920 η αρμενική παροικία της Ξάνθης αριθμούσε περίπου 3.000 άτομα. Από το 1922 ως το 1924 ο αριθμός των Αρμενίων προσφύγων ανήλθε σε 3.000 άτομα. Το 1948-49 το μεγαλύτερο τμήμα της παροικίας εγκαταστάθηκε στη Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας. Πολλοί μετανάστευσαν στην Αμερική και σε ευρωπαϊκές χώρες. Σήμερα ζουν στην Ξάνθη μόνο 22 αρμενικές οικογένειες.⁶ Ως

5. Ζεγκίνης, Ευστρ. Χ. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, σ. 47.

6. Vergeti, M. (2007), «Familles et liens communautaires: des facteurs de maintien de l'identité collective dans un environnement multiculturel à l'intérieur des limites de l'État-nation. Le cas des Grecs originaires du Pont dans le département de Xanthi», *Champs Helléniques Modernes et Contemporains*, 6: 458 [το τεύχος 6 έχει τίτλο *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives* και αποτελεί τα Πρακτικά του Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Συνεδρίου που διοργάνωσε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή από τις 4 ως τις 7 Οκτωβρίου 2001 (Actes du colloque européen et international organisé à l'École Française d'Athènes, 4-7 octobre 2001)].

τα μέσα του αιώνα υπήρχε σημαντική εβραϊκή κοινότητα, η οποία έχασε το 90% του πληθυσμού της στη διάρκεια της γερμανικής και βουλγαρικής κατοχής.⁷

Από τους μουσουλμάνους οι περισσότεροι ήταν τουρκικής καταγωγής, ακολουθούσαν σε σημαντική απόσταση οι Πομάκοι και σε επίσης σημαντική απόσταση οι Αθίγγανοι. Οι Πομάκοι ήταν συγκεντρωμένοι σε μικρά χωριά στις βόρειες ορεινές περιοχές κυρίως του Νομού Ξάνθης και λιγότερο των Νομών Ροδόπης και Έβρου.⁸

Η Συνθήκη της Λωζάννης καθόρισε το καθεστώς συνύπαρξης διαφορετικών κοινωνικών ομάδων με το διαχωρισμό τους σε ελληνορθόδοξους και μουσουλμάνους. Μ' αυτή τη διευθέτηση που αποδέχτηκε και η ελληνική πολιτεία διαφορετικές εθνικά και πολιτισμικά κοινωνικές ομάδες, όπως οι τουρκογενείς, οι Πομάκοι και οι Αθίγγανοι ταξινομήθηκαν στην ίδια κατηγορία. Σημαντική πολιτισμική διαφορά ανάμεσα στις τρεις ομάδες είναι η γλώσσα. Η μητρική γλώσσα των Αθιγγάνων, την οποία οι ίδιοι αποκαλούν «ρωμανί τσιπ»), δηλαδή τσιγγάνικη γλώσσα, δεν είναι γραπτή γλώσσα.⁹ Η γλώσσα των Πομάκων είναι μια γλώσσα που δεν είχε καταγραφεί.¹⁰ Στη δεκαετία του 1990 άρχισαν οι πρώτες απόπειρες για τη γραφή κειμένων στην πομακική γλώσσα. Έγιναν εκδόσεις Λεξικών, Γραμματικής και Συντακτικού και κυκλοφόρησε το πρώτο λογοτεχνικό βιβλίο με πομακικά παραμύθια στα ελ-

7. Οι πληθυσμιακές αλλαγές που συνέβησαν στη δεκαετία του 1940 καταγράφηκαν με την ελληνική απογραφή του 1951, σύμφωνα με την οποία σε σύνολο πληθυσμού και στους τρεις νομούς της Θράκης 336.954 κατοίκων, οι ορθόδοξοι ήταν 230.933, οι μουσουλμάνοι 105.092, οι καθολικοί 88, οι διαμαρτυρόμενοι 149, οι μονοφυσίτες μόνο 407 κυρίως λόγω της εγκατάστασης στη Σοβιετική Αρμενία, οι εβραίοι μόνο 34 και άλλες κατηγορίες 251.

8. Vergeti, M. (2010), «Education of Pomaks», in A. Sipitanou & N. Angeloska Galevska (eds.), *12th International Conference on Inclusive Education in the Balkan Countries: Policy and Practice*, Education and Pedagogy in Balkan Countries 10, pp. 749-756.

9. Ζεγλίνης, ό.π., σ. 18.

10. Χιδίρογλου, Π. (1992), *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, 8 έκδοση, Αθήνα, Ηρόδοτος, σ. 20.

ληνικά και στα πομακικά.¹¹ Η πομακική γλώσσα περιέχει βουλγαρικές λέξεις σε ποσοστό μεγαλύτερο από 50%, ένα μεγάλο ποσοστό ελληνικών λέξεων που δηλώνουν κυρίως ρήματα και μικρότερο ποσοστό τουρκικών λέξεων. Το ποσοστό των τουρκικών λέξεων είναι μεγαλύτερο στο ανατολικό απ' ό,τι στο δυτικό τμήμα της Θράκης.¹²

Οι Έλληνες πρόσφυγες ήταν περίπου το 30% του συνολικού πληθυσμού. Το μεγάλο πληθυσμιακό μέγεθος ευνόησε τη δημιουργία πολλών αμιγών και ορισμένων μικτών χωριών. Η γη της Θράκης λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό ως προς την κοινοτική οργάνωση και ως προς τη διατήρηση του τοπικού πολιτισμού όπως οι πατρίδες που άφησαν πίσω. Διακριτά τοπικά πολιτισμικά πρότυπα, όπως για παράδειγμα η ποντιακή διάλεκτος, θρακικά, ποντιακά και μικρασιατικά ήθη και έθιμα μπόρεσαν να επιβιώσουν, να μετεξελιχθούν και να μεταβιβαστούν στις νεότερες γενιές. Από την άλλη μεριά ο γηγενής ελληνικός πληθυσμός, ως πληθυσμός που τελευταίος ενσωματώθηκε στον εθνικό κορμό, δεν αντιμετώπισε τους πρόσφυγες με την ίδια επιφυλακτικότητα, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές, όπου ο ανταγωνισμός στο οικονομικό πεδίο επεκτεινόταν και στο πολιτισμικό και πολιτικό πεδίο, με αποτέλεσμα τη συνέχιση του εθνικού διχασμού μεταξύ «βενιζελικών» και «βασιλικών» και στη δεκαετία του 1930.

Στη δεκαετία του 1920 μεγάλη ανασφάλεια στους Έλληνες προκαλούσε η παραμονή στη Θράκη σλαβόφωνου πληθυσμού με φιλοβουλγαρικά συναισθήματα, ντόπιων αλλά και εποίκων, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή μετά από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου του 1913, η οποία είχε επιδικάσει την περιοχή στη Βουλγαρία. Οι περισσότεροι διέμεναν στον Νομό Έβρου. Ακολουθούσε ο νομός Ροδόπης, ενώ μικρός ήταν ο βουλγαρικός πληθυσμός του Νομού Ξάνθης. Παράλληλα δρούσαν, ιδίως στο νομό Έβρου

11. Είκοσι ένα πομακικά παραμύθια περιλαμβάνονται στο βιβλίο της Δήμητρας Κατάκη *Ο παππούς και η γιαγιά είπαν...*, Γυμνάσιο Σμίνθης-Νομαρχία Ξάνθης, 1997. Τα παραμύθια μετέφερε στην πομακική γλώσσα ο Καραχότζα Ριτβάν.

12. Χιδίρογλου, ό.π., σ. 20.

παραστρατιωτικές βουλγαρικές ομάδες ενόπλων. Οι περισσότεροι σλαβόφωνοι με βουλγαρική εθνική συνείδηση αναχώρησαν κυρίως από το 1923 ως το 1927 λόγω της εφαρμογής της Συνθήκης του Νείγυ που ρύθμιζε την εθελούσια μετανάστευση Ελλήνων και Βουλγάρων και στην περιοχή της ελληνικής Θράκης.

Στη Θράκη εγκαταστάθηκε κυρίως αγροτικός πληθυσμός. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων βοήθησε να δημιουργηθούν τα δύο πρώτα χρόνια 1.380 συνοικισμοί και προμήθευσε τα βασικά εφόδια για τις γεωργικές εργασίες.¹³ Μέχρι το 1926 η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδώσει 94.429 στρέμματα γης, 1.303 αγροτικά δωμάτια, 29 τζαμιά και σχολεία και 398 αστικά οικήματα.¹⁴ Ωστόσο, η έλλειψη επαρκών γαιών και τίτλων ιδιοκτησίας επέτεινε την ανασφάλεια των κατοίκων κατά τη δεκαετία του 1920. Η παραχώρηση οριστικών τίτλων ιδιοκτησίας άρχισε από το 1932. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ολοκληρώθηκε και η κατασκευή των αγροτικών προσφυγικών οικισμών.

Ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι επιπτώσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων αποδείχτηκαν ευεργετικές. Παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση της αγροτικής παραγωγής, κυρίως στα καπνά, στα σιτηρά και στη σηροτροφία. Έως την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η δεύτερη γενιά των προσφύγων άρχισε να στελεχώνει την περιοχή με έμπειρους αγρότες, εμπόρους και επιστήμονες.

Η πόλη της Ξάνθης ως αξιόλογο κέντρο επεξεργασίας καπνού με εργοστάσια σιγαροποιίας είχε φτάσει σε μεγάλη οικονομική και πολιτισμική ακμή. Σε όλη τη Θράκη οι κάτοικοι των πόλεων παρούσαζαν καλύτερο βιοτικό επίπεδο από εκείνους της υπαίθρου. Χαρακτηριστικά για τις συνθήκες και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων είναι τα αποσπάσματα βιβλίου που εκδόθηκε το 1941 και αφορά τους κατοίκους του κάμπου της Ξάνθης: «Οι καπνοπαραγωγοί και καπνεργάται κάτοικοι της Χρύσης και των Κιμμερίων, οίτινες κατά τους οκτώ τουλάχιστον μήνας κατ' έτος κατέρ-

13. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 277.

14. Πελαγίδης, Στ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 201.

χονται καθημερινώς εις Ξάνθην, είναι οι καλύτερον παντός άλλου παραγωγού διατρεφόμενοι. Οι οθωμανοί καπνοπαραγωγοί του Γιακά και Ορτά-Κολού, συνηθισμένοι από τα παρελθόντα έτη του πλούτου εις την καλοφαγίαν, είναι επίσης απαιτητικοί εις ποιόν διατροφής. Ο σιτοπαραγωγός Θραξ ρυθμίζει τα της διατροφής του, ανέκαθεν, κατά τοιούτον τρόπον ώστε, εν αντιθέσει προς τους καπνοπαραγωγούς, η εξάρτησίς του εκ της αγοράς να είναι όσον το δυνατόν μικροτέρα. Η ποσότης και η ποιότης ως και τα είδη διατροφής εις τους Ποντίους καπνοκαλλιεργητάς ρυθμίζονται πάντοτε συμφώνως προς την εκάστοτε κατάστασιν των οικονομικών των. Τέλος οι εκ της περιφέρειας της Προύσης Μικρασιάται πρόσφυγες είναι πιστοί οπαδοί του ρητού “μεροδούλι μεροφάγι”».¹⁵

Στις 30 Οκτωβρίου 1930 υπεγράφη στην Άγκυρα το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας, διαλλαγής και διαιτησίας, το οποίο στόχευε στον τερματισμό της ελληνοτουρκικής διένεξης. Η Ελλάδα τήρησε μονομερώς το σύμφωνο αυτό τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Σημαντικοί παράγοντες μετεξέλιξης της κοινωνίας της Θράκης απέβησαν στις δεκαετίες που ακολούθησαν οι διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας, οι μορφωτικές συμφωνίες μεταξύ των δύο κρατών, ιστορικά γεγονότα, όπως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η βουλγαρική κατοχή, και κοινωνικά φαινόμενα, όπως η αστυφιλία, η εσωτερική και η εξωτερική μετανάστευση.

Η δεκαετία του 1940

Στις 7 Απριλίου 1941 γερμανικές στρατιωτικές μονάδες επιτέθηκαν στα οχυρά του Εχίνου και της Νυμφαίας. Στις 5 Μαΐου 1941 οι Γερμανοί παρέδωσαν την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Στρυμόνα και Έβρο στους συμμάχους τους Βούλγαρους. Οι ίδιοι κράτησαν υπό τη διοίκησή τους μια στενή λωρίδα κατά μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων.

15. Αλτσιτζόγλου, Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, σ. 61.

Με την υποστήριξη του βουλγαρικού κράτους χιλιάδες Βούλγαροι, σημαντικός αριθμός των οποίων είχε αποχωρήσει από την ελληνική Θράκη κατά τη δεκαετία του 1920, εγκαταστάθηκαν κυρίως στις μεγάλες πόλεις της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Δημιουργήθηκε η Βουλγαρική Γενική Διοίκηση Αιγαίου με έδρα την Ξάνθη, για να συντονίσει τα μέτρα που είχαν ως στόχο τους τον απελληνισμό ή τον ξεριζωμό των Ελλήνων της περιοχής. Οι Βούλγαροι επέβαλαν ως επίσημη γλώσσα τη βουλγαρική. Κατέλαβαν τους ναούς, εκδίωξαν τους Έλληνες κληρικούς, τους αντικατέστησαν με Βούλγαρους και απαγόρευσαν να τελείται η Θεία Λειτουργία στα ελληνικά. Έκλεισαν ή περιόρισαν τα ελληνικά σχολεία και κατέστρεψαν μνημεία και αρχεία. Οι έμποροι και οι βιοτέχνες υποχρεώθηκαν να δεχθούν συνεταίρο Βούλγαρο. Προέβησαν σε κατασχέσεις τροφίμων, υπέρογκη φορολογία, αυθαίρετες δημεύσεις περιουσιών, μαζικές εκτοπίσεις και εκτελέσεις αμάχων ως αντίποινα για την ελληνική αντίσταση κατά των δυνάμεων κατοχής.

Η βουλγαρική κατοχή στόχευε και στον εκβουλγαρισμό των σλαβόφωνων Πομάκων. Στα περισσότερα μουσουλμανικά σχολεία η θρησκευτική διδασκαλία περιορίστηκε σε μία ώρα και γινόταν στην αραβική γλώσσα. Τα υπόλοιπα μαθήματα γίνονταν στα βουλγαρικά.

Το καθεστώς της «ουδετέρας ζώνης» στον Έβρο έπαιξε σημαντικό ρόλο για την επιβίωση όχι μόνο των Θρακιωτών που έμεναν εκεί, αλλά και όλων των κατοίκων της Θράκης, ακόμη και εκείνων που είχαν καταφύγει στην Αθήνα. Δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα μεταφέρονταν από την Αλεξανδρούπολη με εμπορικά πλοιάρια.

Οι Βούλγαροι κατακτητές αποχώρησαν στις 9 Σεπτεμβρίου 1944. Η περιοχή της ελληνικής Θράκης πέρασε στην κυριαρχία του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Από τον Σεπτέμβριο του 1944 οι ανταρτικές δυνάμεις που κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο άρχισαν να μπαίνουν στις πόλεις. Η κυριαρχία του ΕΑΜ έληξε τον Απρίλιο του 1946. Ακολούθησε ο εμφύλιος πόλεμος του 1946-1949.

Τα μεταναστευτικά κύματα των δεκαετιών 1950 και 1960

Ο τερματισμός του πολέμου βρήκε τον πληθυσμό σε συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης. Οι εχθροπραξίες, που κράτησαν σχεδόν δέκα χρόνια, οδήγησαν σε μείωση της αγροτικής παραγωγής και κατέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό την κτηνοτροφία. Η άλλοτε ακμάζουσα σηροτροφία του νομού Έβρου βρισκόταν σε παρακμή, γιατί το ζωικό μετάξι άρχισε να αντικαθίσταται από το κατά πολύ φθηνότερο φυτικό. Έτσι, μετά τον πόλεμο μορεώνες στις περιοχές Σουφλίου, Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος καθημερινά εκριζώνονταν, ώστε το έδαφος να χρησιμοποιηθεί για άλλες καλλιέργειες.

Το κράτος προσπάθησε να βοηθήσει με την παροχή γεωργικών εφοδίων, την οικονομική ενίσχυση και την εκτέλεση δημοσίων έργων. Η παραγωγικότητα όμως του πρωτογενούς τομέα της Θράκης παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα, κυρίως λόγω του μικρού κλήρου, του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων και της απομόνωσης της περιοχής.

Η ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας που άρχισε από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 δεν είχε στη Θράκη το ευνοϊκό αποτέλεσμα που είχε σε άλλες περιοχές της χώρας. Το χαμηλότερο εισόδημα το είχαν τα ορεινά χωριά. Η ζωή ήταν πολύ δύσκολη λόγω και του κακού οδικού δικτύου. Γι' αυτούς τους λόγους άρχισε η μετανάστευση από τα ορεινά προς τα πεδινά του Νομού Ξάνθης. Ιδιαίτερα επλήγησαν πολλά αμιγώς ποντιακά και μεικτά προσφυγικά χωριά. Τα Λιβερά, η Ίμερα, το Κρωμνικό, το Λυκοδρόμιο ήταν χωριά που δημιουργήθηκαν από Έλληνες του Πόντου κατά τη δεκαετία του 1920. Τα χωριά παρουσίασαν σημαντική οικιακή οικονομία και υψηλό για τα δεδομένα της εποχής βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο λόγω της οργάνωσης των ποντιακών κοινοτήτων και της μεγάλης απόδοσης της καπνοκαλλιέργειας. Ερημώθηκαν στις δεκαετίες του 1950, 1960 και 1970 λόγω κυρίως της καθόδου στην πεδινή Ξάνθη και της μετανάστευσης στη Δυτική Γερμανία. Παρόμοια πορεία είχαν και μικτά προσφυγικά χωριά όπως η Καλλιθέα, η Κάλβα, η Δρυμιά, η Σιδηρόπετρα, το Χαλέπι, το Μαργα-

ρίτι, το Άνω Ιωνικό, το Σταυροχώρι, ο Λειβαδίτης και ο Καστανίτης. Από τη δεκαετία του 1980 άρχισε η επιστροφή, κυρίως από τη Δυτική Γερμανία, σε δύο από αυτά τα χωριά, το Λυκοδρόμιο και τη Δρυμιά.¹⁶ Στον Νομό Ροδόπης η κάθοδος από τα ορεινά προς τα πεδινά στις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970 υπήρξε περιορισμένη.

Στα πομακοχώρια της Ξάνθης και της Ροδόπης το εισόδημα της οικογένειας ήταν το μικρότερο από οποιασδήποτε άλλης αγροτικής οικογένειας, αλλά η εσωτερική μετανάστευση που παρατηρήθηκε ήταν περιορισμένη. Σ' αυτό συντελούσε η απροθυμία των Πομάκων να απομακρυνθούν από τον τόπο τους, για να απασχοληθούν έστω εποχικά στον κάμπο ή στην πόλη.

Την περίοδο από τη Μικρασιατική Καταστροφή ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έγιναν σημαντικές μετακινήσεις Σαρακατσάνων, τόσο εντός της Θράκης, όσο και από άλλους νομούς προς τη Θράκη. Η κάθοδος από τα βουνά προς τις πεδιάδες σήμανε το τέλος της νομαδικής ποιμενικής ζωής και οδήγησε σε σταδιακό κοινωνικό μετασχηματισμό των σαρακατσάνικων κοινοτήτων. Από κτηνοτρόφοι νομάδες έγιναν σταδιακά μόνιμοι κάτοικοι και στράφηκαν σε αγροτικά και αστικά επαγγέλματα. Στον Νομό Έβρου εγκαταστάθηκαν στην περίοδο 1930-1980. Κάποιες οικογένειες ήρθαν πρόσφυγες από την Τουρκία. Στη Ροδόπη οι Σαρακατσάνοι εντάχθηκαν στο ντόπιο ελληνικό πληθυσμό από τις αρχές του 20ού αιώνα. Ήρθαν από τα βουνά της Βουλγαρίας, από την Ανατολική Θράκη και από τη Σερβία. Ζούσαν ως σκηνίτες κτηνοτρόφοι μέχρι την απαλλοτρίωση των βοσκοτόπων στις αρχές του αιώνα. Στην περίοδο 1918-1964 ολοκληρώθηκε η μόνιμη εγκατάστασή τους σε χωριά του νομού. Στην Ξάνθη η μόνιμη εγκατάσταση έγινε στην περίοδο 1920-1973. Οι περισσότερες οικογένειες ήρθαν στις αρχές του αιώνα από τη Βουλγαρία και έζησαν για χρόνια σε άλλους νομούς της χώρας. Το 1980 στον Νομό Έβρου κατοικούσαν

16. Για την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση στον Νομό Ξάνθης βλ. Vergeti, M. (2007), «Families et liens communautaires: des facteurs de maintien de l'identité collective dans un environnement multiculturel à l'intérieur des limites de l'État-nation. Le cas des Grecs originaires du Pont dans le département de Xanthi», p. 460.

2.144 Σαρακατσάνοι, στον Νομό Ροδόπης 3.828 και στον Νομό Ξάνθης 2.943.¹⁷

Την περίοδο από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως τη Μεταπολίτευση το 1974 η κρατική πολιτική απέβλεπε κυρίως στην ενίσχυση των αστικών κέντρων. Η πολιτική αυτή οδήγησε σε απομόνωση της Θράκης, όπως άλλωστε και άλλων περιφερειών της χώρας. Άρχισε η πληθυσμιακή εξασθένηση στις αγροτικές περιοχές και η αντίστοιχη αύξηση στα μεγάλα αστικά κέντρα της Θράκης.

Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 παρατηρήθηκε σημαντική μεταναστευτική ροή προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού μετανάστευσε για οικονομικούς λόγους στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Ειδικότερα, στην περίοδο 1955-1977 το ποσοστό των μεταναστών σε σχέση με τον πληθυσμό της περιοχής ανερχόταν σε 18,7%. Η παλιννόστηση κατά την περίοδο 1970-1977 άγγιζε μόλις το 3,8% του πληθυσμού.¹⁸

Από το 1940 ο αγροτικός πληθυσμός της Θράκης, δηλαδή ο πληθυσμός των δήμων και κοινοτήτων, των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει λιγότερους από 2.000 κατοίκους (εκτός των δήμων και των κοινοτήτων που ανήκουν σε πολεοδομικά συγκροτήματα) παρουσιάζει μείωση. Στον Νομό Έβρου ο αγροτικός πληθυσμός ήταν το 1920 53.689, το 1928 78.787, το 1940 97.291, το 1951 83.743, το 1961 93.733 και το 1971 73.355. Στον Νομό Ροδόπης ο αγροτικός πληθυσμός διατηρήθηκε σε σταθερά επίπεδα. Το 1920 ήταν 43.667, το 1928 49.620, το 1940 64.145, το 1951 64.345, το 1961 66.265 και το 1971 64.681. Στην Ξάνθη το 1920 ήταν 32.911, το 1928 52.840, το 1940 63.988, το 1951 59.970, το 1961 58.523 και το 1971 52.645.¹⁹ Η μείωση του αγροτικού

17. Μαυρογιάννης, Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας*, τόμ. 1, Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη, σ. 23.

18. Έμκε-Πουλοπούλου, Ή. (1986), *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*, Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας-Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, σ. 90.

19. Χουλιαράκης, Μ. (1988), *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών πε-*

πληθυσμού συνεπάγεται γήρανση του πληθυσμού και υπογεννητικότητα.²⁰

Αποτέλεσμα της διαφορετικής αντιμετώπισης από την Τουρκία και την Ελλάδα των μειονοτήτων που προστάτευε η Συνθήκη της Λωζάννης ήταν να απομείνουν στην Κωνσταντινούπολη, στην Ίμβρο και στην Τένεδο λιγότεροι από 3.500 Έλληνες ορθόδοξοι. Αντιθέτως η μετανάστευση και εγκατάσταση στην Τουρκία τουρκογενών από τη Θράκη μετά τα γεγονότα του 1955 ήταν περιορισμένη. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών, το 1961 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης αριθμούσε 105.000 και το 1981 120.000. Το 45% της μειονότητας ήταν τουρκογενείς, το 36% Πομάκοι και το 18% Αθίγγανοι.²¹

Η Τουρκία αφού πέτυχε την ανατροπή της πληθυσμιακής ισορροπίας των μειονοτήτων στράφηκε προς τον εκτουρκισμό των Πομάκων. Για να πετύχει αυτή η πολιτική έπρεπε να εξασθενίσει η παλαιομουσουλμανική ηγεσία στη Θράκη. Η τουρκική κυβέρνηση διέθεσε στη φιλοτουρκική ομάδα τα οικονομικά μέσα, ώστε να προχωρήσει σε έκδοση σειράς νέων εφημερίδων με έντονες φιλοτουρκικές τάσεις. Κατόρθωσε μ' αυτόν τον τρόπο να εδραιώσει τον έλεγχό της σε μεγάλη μερίδα του μειονοτικού τύπου.²²

Από την άλλη μεριά, η ελληνική πολιτεία υπήρξε ιδιαίτερα παραχωρητική στις τουρκικές απαιτήσεις, γιατί εξακολουθούσε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 να υποστηρίζει μονομερώς τις αρχές του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας του 1930. Το 1955 ύστερα από συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας, το ελληνικό κράτος συνέστησε στους Πομάκους δασκάλους να εγκαταλείψουν τη διδασκαλία της αραβικής γραφής και να την αντικαταστήσουν με τη λατινική. Ύστερα από ενέργειες της τουρκικής διπλωματίας, αυτό επετεύχθη το 1973.²³

ριοχών της Ελλάδος, 1920-1981, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 15, 366, 370, 374.

20. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. ιδ'.

21. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 524.

22. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σσ. 525-529.

23. Χιδίρογλου, *ό.π.*, σσ. 54-55.

Οι μορφωτικές συμφωνίες του 1951 και του 1968 καθιέρωσαν την τουρκική ως τη μόνη μειονοτική γλώσσα εκπαίδευσης, παρά το γεγονός ότι η τουρκική δεν είναι η μητρική γλώσσα των Πομάκων και των Τσιγγάνων. Το σχολικό έτος 1953-1954 η ελληνική κυβέρνηση απέσυρε τα ισχύοντα σχολικά εγχειρίδια και τα αντικατέστησε με τουρκικά βιβλία από την Άγκυρα.²⁴ Αυτή η πολιτική είχε σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνική ένταξη των μουσουλμανοπαίδων στον ελληνικό χώρο. Οι συνέπειες ήταν ιδιαίτερα αρνητικές στην επαγγελματική εξέλιξη.²⁵

Από τη μεταπολίτευση ως σήμερα

Από το 1974 αλλάζει η αναπτυξιακή πολιτική με στόχο την περιφερειακή ανάπτυξη και σύγκλιση. Διαμορφώθηκε νέα πολιτική κινήτρων με στόχο τις επενδύσεις στους τομείς της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας και του τουρισμού.

Παρά τη δημιουργία κινήτρων, ο πληθυσμός της Θράκης παρουσιάζει στασιμότητα, ενώ ο πληθυσμός της χώρας παρουσιάζει μια μικρή αλλά σταθερή πληθυσμιακή αύξηση. Βάσει των επίσημων απογραφών, ο πληθυσμός της Θράκης ήταν το 1940 359.928 κάτοικοι, το 1951 336.954, το 1961 356.555, το 1971 329.582, το 1981 345.220, το 1991 337.536 και το 2001 363.479 κάτοικοι.

Ο συνολικός αριθμός των πληθυσμών, οι οποίοι αποτελούν τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης σήμερα, ανέρχεται περίπου σε 115.000 άτομα, δηλαδή το 1/3 του πληθυσμού. Από αυτούς οι 55.000 είναι τουρκογενείς, οι 36.000 Πομάκοι και οι 24.000 Αθίγγανοι. Στον Νομό Ξάνθης από τους 89.000 κατοίκους οι 42.000 είναι μουσουλμάνοι. Από αυτούς οι 23.000 είναι Πομάκοι, οι 11.000 τουρκογενείς και οι 9.000 Αθίγγανοι. Στον Νομό Ροδόπης από τους 104.000 κατοίκους οι 62.000 είναι μουσουλμάνοι. Από αυτούς οι 42.000 είναι τουρκογενείς, οι 11.000 Πομάκοι και οι 9.000 Αθίγγ-

24. Αλεξανδρής, ό.π., σ. 532.

25. Στο ίδιο.

γανοί. Στον Νομό Έβρου από τους 152.000 κατοίκους οι 10.000 είναι μουσουλμάνοι. Από αυτούς οι 6.000 είναι Αθίγγανοι, οι 2.000 Πομάκοι και οι 2.000 τουρκογενείς.²⁶

Από τη δεκαετία του 1980 έχει ανακοπεί η μεταναστευτική ροή προς το εξωτερικό και εμφανίζεται αξιόλογη σε μέγεθος παλιννόστηση. Από τα τέλη της δεκαετίας ως σήμερα πραγματοποιείται και η εγκατάσταση ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, η οποία συντελεί στην αύξηση του πληθυσμού. Κατά τη δεκαετία του 1990 εγκαταστάθηκαν στη Θράκη με κρατική υποστήριξη, η οποία συνίσταται κυρίως σε παροχή στέγης, 5.046 οικογένειες, που αριθμούν 19.702 μέλη. Από αυτούς 7.380 (1.838 οικογένειες) έχουν εγκατασταθεί στον Νομό Ξάνθης, 5.571 (1.404 οικογένειες) στον Νομό Ροδόπης και 6.751 (1.804 οικογένειες) στον Νομό Έβρου. Στη Θράκη κατοικούν άλλες 100 οικογένειες, οι οποίες δεν είναι ενταγμένες στο πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (ΕΙΓΥΑΠΟΕ).²⁷

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 οι σημαντικότεροι πόροι της Θράκης εξακολουθούν να προέρχονται από τη γεωργία και μάλιστα από τις παραδοσιακές καλλιέργειες (καπνά, σιτηρά, καλαμπόκι, τεύτλα, ηλίανθος, βαμβάκι). Ωστόσο, το αγροτικό εισόδημα είναι μικρό, λόγω του μικρού μεγέθους του κλήρου και της χαμηλής εισοδηματικής απόδοσης των περισσότερων από τα αγροτικά προϊόντα. Η κτηνοτροφία παρουσιάζει βελτίωση με τη δημιουργία μεγάλων παραγωγικών μονάδων βοοτροφίας-αγελαδοτροφίας.

26. Ζεγκίνης, *ό.π.*, σ. 48.

27. Οι πληροφορίες προέρχονται από το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων και αναφέρονται στα πληθυσμιακά μεγέθη που υπήρχαν τον Δεκέμβριο του 2000. Η πρώτη ερευνητική προσπάθεια για την καταγραφή και μελέτη του ελληνισμού από την πρώην Σοβιετική Ένωση σε εθνικό επίπεδο παρουσιάζεται στο Κούλα Κασιμάτη σε συνεργασία με τους Βασίλη Μάο, Βλάση Αγτζίδα, Μαρία Βεργέτη και Αντώνη Ραγκούση (1992), *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού - Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.

Σε ό,τι αφορά την απασχόληση, κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκε σημαντική μείωση στον πρωτογενή τομέα, στον οποίο απασχολείται σήμερα το 51% του πληθυσμού, ενώ το 1981 το ποσοστό αυτό ήταν 64%. Στον δευτερογενή τομέα η απασχόληση διατηρείται στα ίδια επίπεδα, στο 15%-16%. Στον τριτογενή παρατηρήθηκε αύξηση από 21% το 1981 σε 33% το 1991.²⁸ Παρ' όλα αυτά, το ποσοστό ανεργίας στη Θράκη είναι ιδιαιτέρως υψηλό. Σύμφωνα με στοιχεία του 1999 από τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), το ποσοστό της ανεργίας για την ανατολική Μακεδονία και Θράκη ανέρχεται στο 12,4%, ενώ στο σύνολο της χώρας είναι 11,9%. Τα ποσοστά ανεργίας από το μικρότερο προς το υψηλότερο για όλη τη χώρα είναι: Πελοπόννησος 7,8%, Κρήτη 8,2%, Ιόνια νησιά 8,6%, βόρειο Αιγαίο 10,9%, νότιο Αιγαίο 11,4%, δυτική Ελλάδα 11,4%, κεντρική Μακεδονία 11,7%, Αττική 12,7%, ανατολική Μακεδονία και Θράκη 12,4%, Θεσσαλία 12,9%, Στερεά Ελλάδα 13,4%, Ήπειρος 14% και δυτική Μακεδονία 14,5%.

Οι περισσότεροι Πομάκοι ζουν στη μικρή κλειστή κοινωνία των ορεινών χωριών τους και είναι περισσότερο δεμένοι με τον τόπο τους, παρά με τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο. Οι Πομάκοι είναι πιστοί μουσουλμάνοι, προσηλωμένοι στα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Η οικογένεια είναι πατριαρχική, όπως και στις υπόλοιπες μουσουλμανικές ομάδες, αλλά λόγω του κλειστού της κοινωνίας των ορεινών χωριών η γυναίκα εργάζεται όλη τη μέρα στα χωράφια και, ταυτόχρονα φροντίζει για το σπίτι, τα παιδιά, τα ζώα. Οι Πομάκοι ασχολούνται με την καλλιέργεια του καπνού. Κάποιες οικογένειες συμπληρώνουν το οικογενειακό εισόδημα με την εκτροφή κατσικιών. Όσο είναι νέοι εργάζονται και ως υλοτόμοι και γιδοβοσκοί. Λίγοι ασχολούνται με τη μελισσοκομία και αρκετοί με την παροχή υπηρεσιών, ανοίγοντας αρτοποιεία, καφεενεία, παντοπωλεία και κρεοπωλεία. Πολλοί απασχολούνται και στο εμπορικό ναυτικό. Η αλλαγή των δύο τελευταίων δεκαετιών συνίσταται στην αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος από την εποχιακή εσωτερική μετανάστευση. Τους χειμερινούς μήνες απασχολούνται στις

28. Σβολόπουλος, ό.π., σσ. 281-282.

πόλεις της Θράκης, αλλά ακόμη και στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα στα εργοστάσια, ναυπηγεία και διάφορες επιχειρήσεις. Όσοι κατοικούν στις πόλεις ασχολούνται κυρίως με οικοδομικές εργασίες. Τα παιδιά αποτελούν κεφάλαιο για τον αγρότη καπνοκαλλιεργητή Πομάκο, γι' αυτό τα περισσότερα, όταν τελειώναν το Δημοτικό, σταματούσαν το σχολείο και ασχολούνταν με τη γεωργία. Στη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αλλαγή στη νοοτροπία των γονιών, οι οποίοι υποστηρίζουν τα παιδιά, ακόμη και τα κορίτσια στη συνέχιση των σπουδών τους στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η συνέχιση των σπουδών απαιτεί μεγάλη προσπάθεια, γιατί η παρεχόμενη παιδεία στο δημοτικό μουσουλμανικό σχολείο υστερεί αυτής που παρέχεται σ' ένα ελληνικό σχολείο. Οι ώρες για την εκμάθηση δύο μη μητρικών γλωσσών, της ελληνικής και της τουρκικής αποβαίνουν σε βάρος των άλλων μαθημάτων.

Οι ορθόδοξοι Αθίγγανοι της Θράκης συμμετέχουν στις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής. Οι περισσότεροι έχουν μόνιμη κατοικία, υπάρχουν όμως και οικογένειες που ζουν νομαδική ζωή. Μιλούν με ευχέρεια την ελληνική γλώσσα. Θεωρούν «δικούς τους ανθρώπους» τους υπόλοιπους ορθόδοξους Αθίγγανους και έχουν περισσότερο αναπτυγμένες σχέσεις με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, παρά με τους μουσουλμάνους Αθίγγανους της Θράκης.²⁹

Από τους μουσουλμάνους Αθίγγανους και αυτοί ακόμη που ανήκουν στην κατηγορία των σουνιτών, δεν ακολουθούν λόγω ιδιοσυγκρασίας, το αυστηρό λατρευτικό τυπικό του σουνιτικού ισλάμ. Στην καθημερινή τους ζωή διατηρούν και μη σουνιτικά έθιμα.³⁰ Από τα έθιμά τους πολλά έχουν σχέση με τον χριστιανισμό. Για παράδειγμα, οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι του Δροσερού Ξάνθης

29. Οι πληροφορίες για τις κοινωνικές ομάδες της Θράκης προέρχονται από επιτόπιες έρευνες της Μαρίας Βεργέτη στην περιοχή της Θράκης από το 2001 μέχρι σήμερα. Για τους Πομάκους υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση. Στις σημαντικές πηγές πληροφόρησης περιλαμβάνεται το βιβλίο του Παναγιώτη Γ. Παπαδημητρίου (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

30. Ζεγκίνης, ό.π., σ. 49.

συμμετέχουν στη γιορτή του Αγίου Γεωργίου στις 6 Μαΐου (ακολουθώντας το παλαιό ημερολόγιο). Την ημέρα αυτή γλεντούν με τη συνοδεία του τυμπάνου και του κλαρίνου, κάνουν ζωοθυσίες, επισκέπτονται μέρη όπου υπάρχουν εξωκλήσια του Αγίου Γεωργίου και κάνουν τάματα. Γιορτάζουν επίσης τη γιορτή της Παναγίας, το «Μπαλ Πανηγύρι», ακολουθώντας το παλαιό ημερολόγιο, δηλαδή δεκατρείς μέρες αργότερα, στις 28 Αυγούστου. Το Πάσχα το γιορτάζουν την ίδια μέρα με τους Ορθόδοξους, βάζοντας κόκκινα αυγά.³¹ Στον τσιγγάνικο οικισμό «Ήφαιστος» της Κομοτηνής, όπου ζουν οι περισσότερο θρησκευόμενοι Αθίγγανοι του νομού, τιμάται η γιορτή του Αγίου Γεωργίου στις 6 Μαΐου. Την ημέρα αυτή ανοίγουν τον κλήδονα. Το Πάσχα βάζουν κόκκινα αυγά και τα τσουγκρίζουν. Την Πρωτοχρονιά κόβουν βασιλόπιτα κατά την αλλαγή του χρόνου.³² Οι Αθίγγανοι του Διδυμοτείχου εορτάζουν επίσης στις 6 Μαΐου τη μνήμη του Αγίου Γεωργίου. Τα Χριστούγεννα παρασκευάζουν το «μποντζούκι», ένα είδος χριστόψωμου από κόκκινη κολοκύθα. Επισκέπτονται χριστιανικά εξωκλήσια, όπως του Αγίου Γεωργίου, του Προφήτη Ηλία, της Αγίας Παρασκευής, της Αγίας Κυριακής, του Αγίου Αθανασίου. Ανάβουν κεριά, κάνουν ζωοθυσίες και τάματα. Πολλοί συνοδεύουν την περιφορά του Επιταφίου, κρατώντας αναμμένες λαμπάδες.³³

Ός τη δεκαετία του 1970 το σύνολο σχεδόν των Αθιγγάνων ασκούσαν πατροπαράδοτα γι' αυτούς επαγγέλματα, όπως του καλαθοπλέκτη, του παπλωματά, του γανωτή, του σιδερά κ.ά. Από τα παραδοσιακά επαγγέλματα παραμένουν κυρίως αυτά του καλαθοπλέκτη, του οργανοπαίκτη, του τραγουδιστή και του μέντιουμ. Ένα μικρό ποσοστό τους εξακολουθεί να ασκεί την επαιτεία. Σήμερα εργάζονται κυρίως ως εργάτες σε εποχιακές δουλειές, αγρότες, τεχνίτες οικοδομικών εργασιών, μικροπωλητές, αχθοφόροι λαχειοπώλες και ναυτικοί. Πολλοί ταξιδεύουν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, προκειμένου να βρουν εργασία.³⁴

31. Ο.π., σσ. 56-57.

32. Ο.π., σ. 60.

33. Ζεγκίνης, ό.π., σσ. 68-69.

34. Ο.π., σσ. 56, 59, 68.

Η πολυπολιτισμική Θράκη χαρακτηρίζεται από τα τοπικά ελληνικά πολιτισμικά πρότυπα των Θρακιωτών (ντόπιων, Ανατολικοθρακιωτών, Βορειοθρακιωτών), των Ποντίων, των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων των Μικρασιατών, των Σαρακατσάνων, των Ελλήνων από άλλες περιοχές της χώρας οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί στη Θράκη, από τον ποικίλο πολιτισμό των μουσουλμάνων και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τον πολιτισμό των Αρμενίων. Τις ημέρες των μουσουλμανικών θρησκευτικών εορτών ανάβουν βεγγαλικά και οι νέοι συνηθίζουν να κυκλοφορούν στους δρόμους φορώντας κόκκινα σαρίκια και χτυπώντας ζουρνάδες. Σε μέρος, όπως στη Σταυρούπολη της Ξάνθης, αναβιώνει το έθιμο της «καμήλας» την ημέρα του Κουρμπάν Μπαϊράμ. Σύμφωνα με το έθιμο, ο Αλή Πασάς ως εξουσία διεκδικεί τη νύφη. Ο Αράπης παλεύει μαζί του, τον νικά και έτσι η νύφη σμίγει με το γαμπρό. Στις 23 Αυγούστου, ημέρα των Εισοδίων της Θεοτόκου και ημέρα γιορτής της Παναγίας Φανερωμένης οι μουσουλμάνες της Ροδόπης προσκυνούν την εικόνα της Παναγίας στην ιερά μονή Βαθυρρύακος Κομοτηνής.

Η διαχρονικότητα του ελληνικού πολιτισμού διασώζεται στα έθιμα, στους χορούς και στα τραγούδια. Διατηρούνται και μεταβιβάζονται στις νεότερες γενιές θρακικές συνήθειες και έθιμα, όπως οι γιορτές του Δωδεκαημέρου (Κάλαντα και φαγητά στο τραπέζι Χριστουγέννων, Πρωτοχρονιάς και Φώτων) και τα έθιμα της Αποκριάς. Στην Ξάνθη την τελευταία Κυριακή των Απόκριων καίγεται με μεγάλη φωτιά δίπλα στο ποτάμι ο Τζάρος, ένα ομοίωμα του βασιλιά Καρνάβαλου. Οι Θρακιώτες διατηρούν στον Απαλό του Έβρου, στην Ξυλαγανή και τη Στρώμνη της Ροδόπης και στη Νέα Κεσσάνη της Ξάνθης τη γιορτή της «μπάμπως», ή της «μαμμής», έθιμο ευρύτερα γνωστό σήμερα ως «γυναικοκρατία». Το έθιμο τηρείται στις 8 Ιανουαρίου, ημέρα που η Εκκλησία τιμά τη μνήμη της οσίας Δομνίκης. Την ημέρα αυτή οι γυναίκες παίζουν ανδρικούς ρόλους και οι άντρες μένουν κλεισμένοι στα σπίτια και ασχολούνται με τις συνηθισμένες δουλειές του νοικοκυριού.

Από το 1974 οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας επιδεινώθηκαν εξαιτίας της εισβολής στην Κύπρο και των τουρκικών αξιώσεων

στο Αιγαίο. Στα πλαίσια της επιθετικής της πολιτικής η Άγκυρα άρχισε να προβάλλει στη διεθνή κοινή γνώμη το αίτημα για «δυτικοθρακικά δικαιώματα» και να ισχυρίζεται ότι η «τουρκική-μουσουλμανική κοινότητα» στη Δυτική Θράκη καταπιέζεται από την ελληνική διοίκηση. Έκδηλη είναι και η υποστήριξη των φιλοτουρκικών εθνικιστικών ομάδων και συλλόγων που δρουν στη Δυτική Θράκη. Στόχος είναι ο προσεταιρισμός των Πομάκων και η επίτευξη συναισθήματος ταύτισης των μουσουλμανικών ομάδων.

Στο οικονομικό πεδίο οι σχέσεις χριστιανών - μουσουλμάνων είναι αρμονικές. Στα μικτά χωριά η καθημερινή ζωή κυλά ήρεμα, αλλά πρόκειται για ζωή σε δύο διαφορετικούς κόσμους. Τα πολιτισμικά πρότυπα και ιδιαίτερα η θρησκεία, ασκούν διπλή λειτουργία, δηλαδή αφενός εμποδίζουν τους ομόθρησκους να κινηθούν προς άλλα κοινωνικά σύνολα, περιορίζοντας τις δυνατότητες αλληλεπίδρασης μόνο μεταξύ τους, και, αφετέρου, εμποδίζουν άλλους που διαφέρουν να εισδύσουν στον πληθυσμό. Μ' αυτόν τον τρόπο η θρησκεία ισχυροποιεί την κοινωνική συνοχή και συνακόλουθα τη συλλογική ταυτότητα.

Οι επιγαμίες μεταξύ αλλοθρήσκων είναι σπανιότατες. Δεν υπάρχει επικοινωνία ούτε σε επίπεδο συναναστροφών και φιλικών σχέσεων. Οι κοινωνικοί περιορισμοί, οι οποίοι επιβάλλονται στη μουσουλμάννα γυναίκα περιορίζουν την κοινωνική της ζωή όχι μόνο στην ευρύτερη κοινωνία, αλλά και στην ίδια τη μουσουλμανική κοινότητα.

Η πολιτική του τουρκικού κράτους και η υποχωρητικότητα του ελληνικού ουσιαστικά έχουν στερήσει τη μειονότητα από την αποτελεσματική για την επικοινωνία χρήση της ελληνικής γλώσσας. Στα μειονοτικά σχολεία δεν πληρούνται οι όροι διδασκαλίας της ελληνικής ως δεύτερης, μη μητρικής γλώσσας. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε περιορισμένη επικοινωνία με τον περιβάλλοντα ελληνόφωνο κοινωνικό περίγυρο και με τις υπηρεσίες της πολιτείας.

Η πολιτική του τουρκικού κράτους, την οποία υποστηρίζουν και ορισμένοι μειονοτικοί σύλλογοι με έκδηλα φιλοτουρκικούς εθνικιστικούς στόχους, προσπαθεί να ενώσει κάτω από την πίστη στο Ισλάμ όλες τις μουσουλμανικές ομάδες, με στόχο να ξεπεραστούν

οι σημαντικές ως προς την καταγωγή και τα πολιτισμικά πρότυπα διαφορές τους και να διαμορφωθεί μια κοινή συλλογική μουσουλμανική ταυτότητα. Το περιεχόμενο αυτής της ταυτότητας καθορίζεται από την τουρκική εθνική συνείδηση, τα σουνιτικά ήθη και έθιμα και την τουρκική γλώσσα. Όμως, ακόμη και αυτοί οι τουρκόφωνοι δεν αποτελούν ομοιογενή πληθυσμό. Υπάρχουν οι σουνίτες μουσουλμάνοι και οι μουσουλμаноφανείς πληθυσμοί, οι οποίοι προέρχονται από το δερβισικό τάγμα των Μπεκτασήδων, τους οποίους οι σουνίτες αποκαλούν Κιζιλμπάσηδες.³⁵ Κιζιλμπάσηδες υπάρχουν και μεταξύ των Πομάκων και των Αθιγγάνων. Το δόγμα, η τελετουργία και το εορτολόγιο των Κιζιλμπάσηδων έχουν σημαντικές διαφορές από τα αντίστοιχα των σουνιτών. Τη διδασκαλία των Μπεκτασήδων-Κιζιλμπάσηδων επέλεξαν συνήθως οι περισσότεροι χριστιανικοί πληθυσμοί, προκειμένου να αποφύγουν τον τελειωτικό εξισλαμισμό τους. Πολλά από τα χριστιανικά κατάλοιπα, τα οποία διατηρούνται στον μπεκτασισμό, προέρχονται από δοξασίες αιρετικών χριστιανών, όπως των Ευχητών, των Μασαλιανών, των Παυλικιανών και των Βογομίλων. Οι αιρετικοί αυτοί πληθυσμοί έδρασαν κατά κύριο λόγο στο χώρο της Θράκης. Η ίδια η Θράκη υπήρξε και ο κατεξοχήν χώρος όπου αναπτύχθηκε ο μπεκτασισμός.³⁶

Σήμερα λειτουργούν τρεις μουφτείες, μία για κάθε νομό: έδρες είναι η Ξάνθη, η Κομοτηνή και το Διδυμότειχο. Οι μουφτείες πρεσβεύουν τη σουνιτική διδασκαλία, η οποία απαιτεί από τους πιστούς πλήρη αφοσίωση στα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ο μουφτής έχει υπό την εξουσία του τους ομόθρησκους θρησκευτικούς λειτουργούς, τους διαχειριστές της μουσουλμανικής-βακουφικής περιουσίας και τα ιερά ιδρύματα της περιφέρειάς του. Έχει διοικητική δικαιοδοσία επί αστικών υποθέσεων που διέπονται από το μουσουλμανικό νόμο και γνωμοδοτική αρμοδιότητα επί ζητημά-

35. Βλ. Ζεγκίνης, Ευστρ. Χ. (1988), *Ο μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη: συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.*

36. Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, ό.π., σ. 72.*

των μωαμεθανικού, θρησκευτικού, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει επιτευχθεί προσέγγιση σε σημαντικό βαθμό των τουρκόφωνων με τους πομακόφωνους και σε μικρότερο με τους Αθίγγανους. Στην προσέγγιση αυτή συντελεί η δυσχέρεια που έχουν οι μουσουλμάνοι στην ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως πολίτες του κράτους λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και των ποικίλων κοινωνικών περιορισμών που τους επιβάλλονται από τη φιλοτουρκική ομάδα υπό το πρόσχημα των θρησκευτικών επιταγών. Οι Πομάκοι και οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι διδάσκονται την τουρκική ως μητρική γλώσσα και την ελληνική ως δεύτερη. Οι δύο αυτές ομάδες βιώνουν τη διαφορετικότητά τους και ταυτόχρονα την πίεση που ασκεί η τουρκική πολιτική μέσω του Προξενείου της Κομοτηνής προκειμένου να τους αφομοιώσει στην ομάδα των τουρκόφωνων.

Η Τουρκία προσπαθεί να δημιουργήσει συναισθήματα εσωστρέφειας και φόβου προς τη διαφορετικότητα των χριστιανών. Μ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκει τη δημιουργία κλειστών τοπικών αγορών, ευνοεί την τοποθέτηση των εσόδων των μουσουλμάνων σε αγορές ακινήτων στην Τουρκία, διευκολύνει τη φοίτηση των παιδιών σε ιδρύματα της Δευτεροβάθμιας και της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Τουρκία και προσπαθεί να καθοδηγήσει και πολιτικά τη μειονότητα, ενισχύοντας τη συγκρότηση ανεξάρτητων μειονοτικών συνδυσμάτων.

Η πολιτική αυτή της Άγκυρας έγινε επιθετικότερη μετά το 1981, εξαιτίας της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Οι μουσουλμάνοι, όπως όλοι οι πολίτες των κρατών-μελών, απολαμβάνουν τα οφέλη της ένταξης και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου ανησυχεί ιδιαίτερα τη φιλοτουρκική ομάδα, γιατί δεν έχει κατορθώσει να θέσει υπό την καθοδήγησή της τη μουσουλμανική μειονότητα, παρά το ότι έχει εδραιώσει τον έλεγχό της επάνω σε μεγάλη μερίδα του μειονοτικού τύπου και των τουρκόφωνων διδασκάλων. Η συντριπτική πλειονότητα των μουσουλμάνων της ελληνικής Θράκης, παραμένει ικανοποιημένη από την ελ-

ληνική διοίκηση ιδιαίτερα μάλιστα μετά τα μέτρα που παίρνει η ελληνική πολιτεία από τη δεκαετία του 1990 προκειμένου να διασφαλίσει την ισονομία και την ισοπολιτεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνική

- Αβραμιά, Ά. κ.ά. (1994), *Θράκη*, Γενική Γραμματεία Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης.
- Αλεξανδρής, Α. κ.ά. (1988), *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα: Γνώση.
- Αλτσιτζόγλου, Φαίδων (1941), *Οι Γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Ή. (1986), *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλινοστήσης*, Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας-Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών.
- Ζεγκίνης, Ευστρ. Χ. (1988), *Ο μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη: συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- Ζεγκίνης, Ευστρ. Χ. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- Καργάκος, Σ. Ι. (2000), *Αλεξανδρούπολη: μια νέα πόλη με παλιά ιστορία*, Αθήνα.
- Κασιμάτη, Κ. (επιμ.) (1992), *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού - Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Κιοσσές, Ι. (2000), *Αναμνήσεις από τα ματωμένα χρόνια του εμφυλίου σπαραγμού 1946-1949*. Ξάνθη: Σπανίδης.
- Κοττάκης, Μ. (2000), *Θράκη: η Μειονότητα σήμερα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Μαυρογιάννης, Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας*, τόμ. 1, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.
- Παπαδημητρίου, Π. Γ. (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: από τις*

- εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990), Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Πελαγίδης, Στ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Χιδίρογλου, Π. (1992), *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*. 4η έκδοση, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Χουλιαράκης, Μ. (1988), *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

B. Ξενόγλωσση

- Sipitanou, A. & Angeloska Galevska, N. (eds.), *12th International Conference on Inclusive Education in the Balkan Countries: Policy and Practice*. Education and Pedagogy in Balkan Countries 10.
- Vergeti, M. (2007), «Families et liens communautaires: des facteurs de maintien de l'identité collective dans un environnement multiculturel à l'intérieur des limites de l'État-nation. Le cas des Grecs originaires du Pont dans le département de Xanthi», *Champs Helléniques Modernes et Contemporains*, 6: 455-466.

ISBN 978-960-01-1500-0